

Ірина Тарасюк¹

Інститут народознавства НАН України (Львів, Україна)

Народне богослов'я людської діяльності та праці в українських приказках і прислів'ях

Popular theology of human activity and labour in Ukrainian sayings and proverbs.

The author of this article analyses a stratum of Ukrainian proverbs which by its semantic content constitutes a kind of popular theology of human activity and labour. The meaning of a number of paremies reflects the inner world of a religious person, wherein the individuality's development via daily labour is consistent with the plan of providence. According to popular Christian conceptions of God, He provides aid in every deed, word, thought, and wish. In popular religious cultural traditions, as well as in ecclesiastical traditions, rational activity is the aim and norm of all earthly human life; economic activity is included in God's plan, and is considered a positive value.

Keywords : religious outlook, popular beliefs, proverb, paremy, labour

Народное богословие человеческой деятельности и труда в украинских поговорках и пословицах.

Автор статьи анализирует пласт украинских прибауток, который по своему семантическому наполнению являет собой своеобразное народное богословие человеческой деятельности и труда. Содержание ряда паремий отражает внутренний мир религиозного человека, в котором развитие личности ежедневным трудом согласовывается с планом провидения. Согласно народнохристианским представлениям о Боге, Он сотрудничает с каждым делом человека, с каждым его словом, мыслью и желанием. В народнорелигиозной культурной традиции, так же, как и в догматическом богословии, рациональная деятельность является целью и нормой всей земной жизни человека, экономическая деятельность входит в план Божий, считается позитивно ценной.

Ключевые слова: религиозное мировоззрение, народные представления, прибаутка, паремия, труд

Український народ має тисячолітню християнську спадщину — з її джерелами, цінностями, незамінними істинами. За часів християнізації у процесі дифузії ментальних особливостей наших предків і християнської науки виникає

¹ Поштова адреса: Інститут народознавства НАН України, просп. Свободи, 15, 79000 Львів, Україна. E-mail: tarasyuk007@gmail.com

нова якість світосприйняття, якісно нове відчуття світу, в основі якого є цілісність уявлень.

Якщо об'єктом язичницької релігії та світогляду був образ матеріального світу, населеного безліччю персоніфікованих духів, то для християнства природа, що раніше вважалася божественною реальністю, стала „тимчасовою сценою, спорудженою для людської драми”². Суб'єктом християнської доктрини є людина, уміщена в центр всесвіту.

За християнським віровченням, світ створений для людини, яку Бог поставив адміністратором над сотворінням: „Наповняйте землю і підпорядкуйте її собі” (Бут., 1:28). Людині призначено основну місію щодо природи, необхідної для її існування й зростання — місію панувати над світом, підкоряти його працею, створюючи матеріальні вартості. Христос виставляє за критерій християнського життя обов'язок примножувати дари Бога, не залишатися у стані безплідної нерухомоті³. Відповідно до християнського світогляду, найкраща частина нашого життя пов'язана з тим винятковим даром творити й урядувати, який разом з іншими трансцендентними властивостями розуму ми приписуємо Богові як найвищому ідеалові.

Принагідно зазначимо, що людина як непасивна істота на ниві Божій, а як Його співпрацівник, була об'єктом розгляду в релігієзнавчих працях українських мислителів XIII–XVI століть — викладачів Острозької академії, насамперед, Юрія Дрогобича. Головним постулатом їхнього світогляду було ствердження гідності особи, її свободи. Анатолій Колодний вбачає в цьому вплив гуманізму західноєвропейського Ренесансу та ідей Реформації, переорієнтацію на культурні здобутки католицької Західної Європи⁴.

Говорячи про народну культуру українців, можемо стверджувати, що чим тривкішими ставали релігійні образи у свідомості наших предків, тим тісніше вони перепліталися з повсякденними діями і звичними почуттями людини; реальне життя поступово збагачувало ці образи народною мудрістю, релігія ж поступово освітлювала повсякденне життя неземним світлом”⁵.

Одним із найважливіших джерел збагачення народного християнства стала усна народна творчість. Яскравим репрезентантом процесу адаптації християнських ідей в національній культурі є українські приказки як важливий складник культурної спадщини народу, що ввібрав у себе духовний досвід минулих поколінь. Народна сфера вербалізує, зокрема, інтерпретацію церковного вчення про людську працю як співучасть людини у справі творіння Бога, про людину як Божого співробітника. У цій статті маємо на меті проаналізувати той пласт українських приповідок, який за своїм семантичним

² Дж. Сантаяна, *Витлумачення поезії та релігії*, Львів 2003, с. 31.

³ Ж.-М. Обер, *Моральне богослов'я*, пер. з італ., вид. друге, випр., Львів 1997, с. 268.

⁴ А. Колодний, *Україна в її релігійних виявах: монографія*, Львів 2005, с. 281.

⁵ Дж. Сантаяна, *Витлумачення поезії та релігії...*, с. 102.

наповненням становить своєрідне народне богослов'я людської діяльності та праці, особливості якого й спробуємо розглянути.

Важливо наголосити на такому моменті: дослідники українського менталітету у своїх працях з-поміж характерних рис українського населення називають історично вироблені в нього працьовитість, зокрема вміння господарювати, економити і розподіляти результати своєї праці, а також цілеспрямованість, поміркованість, слухняність тощо⁶. Микола Сумцов у своїй розвідці, присвяченій Слобожанщині, наголошував на тому, що трудове життя, праця, головним чином хліборобська, лежить „в ґрунті народного світогляду”, відповідно до якого, джерелом майна повинна бути саме праця: „як віл да коса, дак і грошей кіса”⁷. А відомий український письменник Василь Барка бачив „глибоку правду” в тому, що народне серце „в труді живе з образом Христа-Бога”⁸.

Зрештою, українцям притаманне й самоусвідомлення себе як народу працьовитого, що знайшло свій відбиток, наприклад, у розумінні образу Божої Матері, на яку народна уява переносить цю рису. Інформація про відмінності образів Богоматері в українців і поляків є в розповіді монаха Йосифа Гродського, що її записав Іван Франко: „Матінка Божа польська була не така робітна як руска, тому тримає Христа на правій руці, не зроблений; а руска має праву руку зроблену, тому й тримає дитячко на правій руці”, що її записав Іван Франко (Фр., т. 28, с. 483)⁹.

Загалом українцям було притаманне ставлення до праці, що відповідало відомій рекомендації отців церкви „робити так, наче б усе залежало від нас, а надіятися на Бога так, наче б усе залежало від Бога”¹⁰. У народі казали: *Хіба би Бог не ласкав... аби батіг не траскав*, — мовляв, щоб ми цього не зробили. Коли хтось розмірковував про непевне майбутнє й водночас хотів підкреслити, що не боїться перешкод, то напівжартома, зазвичай, теж говорив: *Аби Бог ласкав, а батіг траскав... буде й батіг траскав* (Фр., т. 10, с. 87, 63). „Виважують так робить, — дає своє пояснення Матвій Номис, — щоб і *Біг ласкав, а батіг ляскав*” (Ном., № 1276).

У народній фразеології маємо чимало усталених висловів надії на Божу допомогу, як-от: *Дав би то Бог!*; *Коли б то Бог дав!* (Ном., № 7522); *На Бога надія!*; *Сподіватись на Бога, на Його ласку* (Ном., № 4861–62); *Надія в Бозі,*

⁶ М. Юрій, *Етногенез та менталітет українського народу*, Київ 1997, с. 166.

⁷ М. Сумцов, *Слобожане. Історико-етнографічна розвідка*, Харків 2002, с. 155.

⁸ В. Барка, *Вершник неба: есе*, Львів 1998, с. 23.

⁹ Тут і далі прислів'я і приказки наводимо за трьома пареміографічними працями: Українські приказки, прислів'я і таке інше, спорудив М. Номис, Санкт-Петербург 1864; Галицько-руські народні приповідки у 3 тт., зібрав, упорядкував і пояснив І. Франко, „Етнографічний збірник” 1901–1910; Приповідки або українсько-народна філософія у 2 тт., зібрав, підгот. до друку та опубл. В. Плав'юк, Едмонтон 1996, 1998.

¹⁰ Р. Греф, „*Так Отче*” щодня з Богом, Торонто 1977, с. 32.

коли хліб у стозі; Як жито в оборозі, то надія в Бозі (Ном., № 10129–30); Надія в Бозі, коли воли в возі...товар у возі...збіжжє в стозі, — значить, діло піде добре (Фр., т. 24, с. 427) тощо¹¹. Побутував ще один варіант цієї приповідки: В Бозі надія, коли хліб в торбі, у якому В Бозі надія виражає, за тлумаченням І. Франка, впевненість і безжурність чоловіка, що має свій запас під рукою і не потребує надіятися на людську поміч (Фр., т. 10, с. 73).

Такі часто вживані в народному мовленні словесні формули виражають довіру Богові з боку того, хто ревно працює й старанно виконує свої обов'язки, а плоди своєї праці віддає в руки Божі: Як ще Господь колосом налле (Ном., № 10156), — каже рільник про зерно, що проростає, чи жито, що квітує, покладаючи користь затрачених зусиль на Боже провидіння. Вийшовши вперше жати й нажавши перший сніп, промовляють: Поміг Бог нажати сніп; Коли б Бог поміг нажати сто кіп, а хазяєві на сто літ (Ном., № 10167).

Зауважмо, що християнська надія протистоїть спокусі впасти в розпач, безнадію і знеохочення, хоча вона зовсім не означає поверхового оптимізму чи легковажності. Довіра до Бога й надія на майбутнє життя не звільняють людину від відповідальності за цей світ, а ще інтенсивніше збільшують її¹².

У розділі про етнічні архетипи в релігійному житті українців, уміщеного в посібнику *Українське народознавство* (2006), виявлено припущення щодо наслідків так званого „життя мінімального”, що його нав'язувала тоталітарна влада, коли майже все зведено до задоволення найнеобхідніших біологічних потреб. Засади такого способу життя, що виник в Україні давно, автор вбачає у низці паремій (*За терпіння дасть Бог спасіння; Треба бідувати до гробової дошки*), у яких, на його думку, йдеться про „надмірні сподівання без власних дій, що вже само по собі суперечить вимогам до віруючої людини”¹³. Поміж наведеними приповідками, що нібито виражають вказаний етнічний стереотип, фігурує мислеформа *яке Бог уродив, таке жну*. Дозволимо собі не погодитись із твердженням автора посібника щодо неї: на нашу думку, смислове наповнення цього вислову віддзеркалює внутрішній світ релігійної людини, в якому є місце для вияву розуму, для пробудження і дисципліни почуття, для зусилля волі; світ, у якому формування особистості через щоденну працю узгоджується з планом провидіння. Уважаємо, що це стереотипне висловлювання не лише не „суперечить вимогам до віруючої людини”, а навпаки — відповідає рекомендації: „поклавшись на Господа, тримайся праці твоєї” (Сир. 11:21).

Ні з солі, ні з ролі, а з Божої волі, — говорить чоловік, що „забагатів, доробившись статочною працею” (Фр., т. 27, с. 99). Можемо простежити збіжності

¹¹ І. Тарасюк, *Концепт надії в українській народнорелігійній духовності: на матеріалі паремій*, „Народознавчі зошити” 2012, № 6, с. 1027–1042.

¹² *Принципи морального життя*, Львів 1996, с. 62.

¹³ *Українське народознавство*, за ред. С. Павлюка, передм. М. Жулинського, Київ 2006, с. 111.

між народними уявленнями про походження людського достатку від Бога та тлумаченням походження статків у Святому Письмі, за яким, „кожен чоловік, якому Бог дає багатство й достатки, дозволяє їх споживати, брати з них свою частку та при своїй праці веселитись, — і це дар Божий; [...] чи їсть, чи п'є, чи заживає добра у кожній своїй праці, і це — дар Божий” (Еклес. 5:18; 3:13). Відповідно поняття матеріального добра, що має своє джерело у Бозі, можна простежити у стереотипній мислеформі, що характеризує заможного чоловіка, який ніколи не терпить голоду: *Карай, Боже, до віка таким хлібом чоловіка; Таким карай, Боже, повік*, що значить: „це було б не лихо, якби так велося чоловікові й до смерті” (Фр., т. 23, с. 244).

Доречно згадати, що типовими для традиційного українського суспільства були уявлення про природні скарби та багатства як дар Божий. Інформацію про це подають у своїх публікаціях науковці-етнографи. „В старовину на ліс дивились навіть, як на *bonum nullius*, — пише Микола Сумцов, — таке добро, що *Бог дав усім людям*, на яке нема господаря, — заїхав і рубай, скільки тобі потрібно по хазяйству, щоб отопити оселю або справити воза чи збудувати цілу хату”¹⁴. Очевидно, що таке розуміння природи пов'язане з впливом християнського віровчення на формування світоглядної традиції, зокрема, зі старозавітнім Божим наказом „Наповняйте землю і володійте нею” (Бут., 1:28).

Якщо так дивитися на світ, то кожна праця є виконанням наказу Бога, який людина здійснює, використовуючи сили, що їх створив Бог. *В Пана Бога дне не купуєм*, — говорили українці, що означало: „мусимо використати той, який Він дає нам, мусимо працювати пильно” (Фр., т. 16, с. 537), адже *Мус перше по Бозі* — „так само всесильний у людських відносинах” (Фр., т. 24, с. 419). Матвій Номис зафіксував примовляння *Ой місяцю-місяцю! Світиши, та не грієши — даремне в Бога хліб їси* (Ном., № 596), яке натякає на народне переконання в тому, що нічого в цьому Божому світі не повинно дармувати.

Повертаючись до розгляду народних уявлень щодо залежності результатів людської праці від Божої волі, важливо зазначити, що таке стабільне переконання зафіксовано в етнографічних матеріалах, а також фольклорних легендах і переказах. Цікавою з цього погляду є білоруська легенда, в якій йдеться про двох чоловіків, один з яких сів на дуже доброму полі, а другий — на поганому.

У цей час Бог ходив по землі. Прийшовши до того, який на доброму полі сів, Бог запитав його: „Што ти робиш?” — „Сею”. — „Ну, бог дасть, і поросте”. А чоловік йому: „Я і без Бога знаю, што поросте”. Він не впізнав в тому дідові Бога! Бог повернувся і пішов. „А жито с того поля сошло. І тільки у тех слідочках, где Бог шоу, поросло”. А Бог уже до другого, що на поганому полі сів, іде. Підійшов і каже: „Шо ти робиш?” — „Жито сею”, — той каже. „А хіба ж оно здесь поросте”. А той: „Мо, Бог дасть, і поросте!” Воно і поросло, таке жито гарне! От зустрічаються ті двоє чоловіків, що на доброму і поганому полі робили. І той,

¹⁴ М. Сумцов, *Слобожане. Історико-етнографічна розвідка...*, с. 156.

у якого жито породило, каже, що йому в сні сниться, що то Бог до них приходив. „От так, — підсумовує легенда. — Треба Бога у кожному шагу звати”¹⁵.

Слід зауважити, що доручення свого життя Божому проводу сповнює людину внутрішнім миром, сприяє збереженню душевної рівноваги, дає, за висловом о. Тараса Олійника, „щастя людського духа вже тут, на землі”. Священик ілюструє таке ставлення до світу та стан душі на прикладі власне хлібороба, який вчасно зорав свою ниву, удобрив відповідно, посіяв добірним насінням, заволочив, і тоді так молиться:

Боже мій, Вседержителю, я посіяв це зерно, зробив усе, що від мене залежало, тепер віддаю Тобі всю мою працю й вповаю на Тебе та прошу благословення, — коли Тобі буде завгодно, щоб я зібрав обильний врожай — дякую Тобі, Боже мій... А якщо вся моя праця мала б пропасти, буря чи град знищити — нехай буде воля Твоя... Я зробив усе, що повинен був зробити, від мене більш нічого не залежить, віддаюся Тобі й на твоє провидіння вповаю.

Після такої молитви господар спокійно відходить, нічим не журиться, бо він вірить у Бога-Вседержителя. „Вірить, що Бог його любить, то ж вірою спаєється. Тобто звільняється від журби та клопоту, який так дуже з'їдає людські нерви й печінки та сильно шкодить на здоров'ї”, — узагальнює автор¹⁶.

Наважимося стверджувати, що для віруючого все в цьому світі пов'язане з іншим світом, у всьому відкривається надприродна мета, і саме тому людина має змогу духом підноситися над обставинами нелегкого життя. *Все з Богом!* (починай, роби, живи), — повчали в народі (Фр., т. 10, с. 152).

Народна мудрість радить і починати, і закінчувати будь-яку справу з Богом: *Рано встань, зітхни до Бога і в руки поплюй: Все з Богом!* І. Франко визначає цей вислів як „поучене для роботящого чоловіка, якому спішно до роботи” (Фр., т. 27, с. 6). Так думав і говорив увесь робочий люд по всій українській землі, що майстерно відтворено й у творчості українських письменників. „Багато часу пройшло, — пише Улас Самчук у трилогії *Волинь* (1991), — аж поки дочекалося (Городне), що куплять його оці натружені суконні дядьки та по-своєму, по-мужицькому, поплювавши в долоні, з *Богом за працю візьмуться*”¹⁷.

Відповідно до народно-християнських уявлень, початок справ разом із молитвою забезпечує всім починанням успіх і оберігає від випадковостей та неприємностей. Повелось це, за гуцульською легендою, з часів сотворення світу та перших людей.

Вигнавши Адама і Єву з раю за вчинений гріх, Господь все ж не залишив їх напризволяще і дав знаряддя праці. Адам отримав від Бога плуг і волів, а також

¹⁵ Народная Библия: восточнославянские этимологические легенды, сост. и комм. О. Беловой, Москва 2004, с. 153.

¹⁶ Т. Олійник, *Сила Хрищення. Засади Духовного життя*, Пустомити 1994, с. 275.

¹⁷ У. Самчук, *Волинь. Куди тече річка*, „Дзвін” 1991, № 5, с. 56.

настанову обробляти землю. „Війшов Адам на поле і став орати; проборознив поле з одного кінця у друге; оре він оре, а поле зцілює си назад”. Справа не пішла — зоране поле відразу ж заростало. Адам пожалівся Богові і отримав таку пораду: „Іди, здойми капелюх, перехрести си, тай *проси у Бога, аби він тобі поміг*”. Робота відразу ж налагодилась, і починати справу з молитви стало звичаєм. „Відси є молитва, — робить висновок легенда, — Бог сам навчив ї Адама”¹⁸.

Отже, за народним світоглядом, людина, яка береться до праці, повинна пам'ятати, що передусім треба прийти на аудієнцію до Когось, від Кого й справді все залежить, Хто тримає у своїй руці долі світу та кожного зокрема. Традиційно вважають, що *Всьо надармо, як Бог не ласкав...не благословит*, — отже „даремні усілякі заходи та праця, коли нема ласки Божої” (Фр., т. 16, с. 512); *І на гною не виросте, як Бог не зародит* (Фр., т. 16, с. 350); *Нам Бога не вчить, як хліб родить* (Ном., № 35). У щедрівці *Встань, господареньку, та й не сти довго* покровителька людей, їх заступниця перед Богом,

Пречиста Діва їсти виносить,
Їсти виносить та й Бога просить:
Ой зароди, Боже, жито як лаву,
Жито як лаву — по сто кіп на ниву¹⁹.

Засіваючи жито, казали: Як Господь дозволит, пшениці сі вродит. Це вислів із пісні, якою закінчували „многолітствіє”: „Літа, літа, літа! Посіяв я жита; Як Господь дозволит, пшениці сі вродит” (Фр., т. 16, с. 437). Урожай і погода, за словами І. Франка, „найважніші речі у хлібороба, вважаються безпосередніми і несумнівними виявами Божої волі, Божої ласки або гніву” (Фр., т. 10, с. 88).

З погляду віри як стану свідомості, де Бог є на першому місці, цінність і значення нашої праці визначає саме контакт із Богом. У творах Лазаря Барановича (*Lutnia, Письма*, (70-ті роки XVII ст.)) Микола Сумцов знайшов поміж прислів'ями приповідку *Кто молится и працюет, тому дати Богъ обѣцуеть*²⁰. Як бачимо, проблему співвідношення між молитвою і працею народ вирішує так: все, що добре та велике в цьому світі, походить від Бога і „народжується з жертви і молитви”. У молитві людина турботу про себе й результати своєї діяльності залишає Богові, не відмовляючись при цьому докласти власних зусиль²¹.

Відповідно до релігійного світорозуміння, треба працювати для покращення свого життя, маючи водночас віру в провидіння Боже, брак якої призводить

¹⁸ В. Шухевич, *Гуцульщина*, ч. 5, „Матеріали до українсько-руської етнології”, т. 8, Львів 1908.

¹⁹ *Щедрівки*, збір. та упоряд. М. Мишанич, Львів 1996, с. 16.

²⁰ Н. Сумцов, *Опытъ историческаго изучения малорусскихъ пословиць*, „Сборникъ Харьковского историко-филологического общества”, т. 9, Харків 1897, с. 239.

²¹ Т. Дайчер, *Роздуми про віру: До питання богослов'я духовности*, пер. з пол. Л. Гайдуківського, Львів 2005, с. 157.

до ослаблення „охоти” до праці та наповнення знеохоченої душі журбою²². „Коли є добра воля, то й робота іде спірніше та складніше”, — коментує Володимир Плав'юк приповідку *Боже помагай та охоти до роботи дай* (Пл., т. 1, с. 237).

Про Божу ласку, яка робить людське зусилля успішним, навчало церковне передання, зокрема, наука Святого Томи. Важливо, щоб Бог із ласкою вийшов назустріч людині, вливаючи у вирішення волі успіх, чого вона сама б не досягла. Отже, Божа ласка сприяє людському поступу²³.

Мотив прибігання до Божої допомоги присутній і в жанрах української народнопоетичної творчості, зокрема, у колядках і щедрівках:

— Помагай, Божи, та в поли горати
І пшиниченьку твою засівати²⁴.

— Помагай, Боже, пшеничку сіяти.
Нині-сь посіяв, а завтра будеш жати²⁵.

Починаючи будь-яку справу молилися не лише для того, щоб ублагати про допомогу Божественну могутність, „котра перебуває скрізь і ніде”, але щоби, за висловом Святого Діонісія Ареопагіта, „божественними поминаннями та окликами вручити себе Богові та з'єднатися з Ним”²⁶. Жертвувати все Богові в беззастережному довір'ї — це звичай, традиція, але також чудовий спосіб зосереджуватись на роботі, уникати розгубленості та розсіяності. „Коли ти не затримаєш собі нічого, — стверджує Мішель Куаст, — тоді ти зможеш усе зробити, тому що Бог дасть тобі своєчасно те, чого ти потребуєш для своєї праці”²⁷. Зосереджуватись — це робити порожнечу... даючи все. Щоб утворити порожнечу, слід відпружити тіло, м'язи, нерви, а потім подарувати Богові всі свої сили. Автор книги *Шлях до успіху* радить, дивлячись на Бога, на Його безмежність, приймаючи Його погляд, братись серйозно та спокійно до того завдання, якого та хвилина вимагає: під час дня, особливо, „коли ти неспокійний, коли квапишся, коли ти обтяжений, відновляй свою жертву в любові впродовж кількох секунд, і ти сповниш добре свою працю. В серці цієї праці, цього завдання, цієї діяльності Бог уже діє: Він кличе мене зустрітись з Ним у ній, співпрацювати з Ним”²⁸.

²² П. Герилюк-Купчинський, *Вірю в Бога*, Львів 1996, с. 162.

²³ Ж.-М. Обер, *Моральне богослов'я...*, с. 65.

²⁴ *Колядки і щедрівки*, збір. В. Гнатюк, т. 1, „Етнографічний збірник”, Львів 1914, т. 35, с. 33.

²⁵ *Фольклорні матеріали з отчого краю*, збір. В. Сокіл та Г. Сокіл, Львів 1998, с. 82.

²⁶ Цит. за: Т. Біленко, *Слово і мовчання в молитві*, [у:] *Гуманізм і моральність: екзистенційні виміри*, Львів 1997, с.101.

²⁷ М. Куаст, *Шлях до успіху*, пер. з франц. Л. Гайдукувіський, Львів 2005, с. 105.

²⁸ *Ibidem*, с. 106.

Констатувати побутування такого традиційного способу мислення та життя нашої людності, такої жертви себе Богові протягом кількох хвилин зосередження в молитві, дають підстави відомості з праць сучасних українських дослідників народної культури. „*Все з Богом робили*, як висловився старий майстер зі с. Зарічеве”, — констатує Тетяна Файник у розвідці, присвяченій традиціям і стереотипам, усталеним при будівництві житла²⁹. Беручись до своєї справи, майстер, як велів звичай, щиро просив у Бога допомоги в будівництві: „*Боже, допоможи мені легко почати будову і легко її завершити*”, у кінці роботи щодня складав Йому подяку, а при закінченні будівлі виголошував побажання господареві: „*Щоб ви з Богом тут жили*”. Крім того, на „*Господню прощу*”, яку промовляє господар, коли будова повністю закінчена, майстер відповідає: „*Най Бог простить*”³⁰.

Починаючи якусь важливу роботу, примовляли також так: *Дай, Боже, час і пору добру* (Ном., № 9995) або *Дай, Боже, добрий почыток!*, адже добрий початок уважався віщуванням, запорукою успішного перебігу всієї справи (Фр., т. 10, с. 75). Побожним побажанням слугував також вислів *Дай, Боже, так кінчити, як ся почало!* (Фр., т. 28, с. 456). І. Франко в одній із приміток до приповідок, які він зібрав, зауважує, що „в народню поговірку при закінченню всякого діла увійшло звичайне закінчення тексту в старих рукописах: *Конець і Богу слава*” (Фр., т. 27, с. 289).

Можливо, у таких усталених висловах приховане підсвідоме знання: той завжди буде вміти чинити так, як належить, хто свою надію покладає на Бога. Народне пізнання Бога полягає в щоденному вираженні Йому своєї радості, вдячності, жалю, прохання, похвали, чи, іншими словами кажучи, молитва окрилює людині душу, зміцнює волю, очищає думки, дає терпеливість, заспокоює розшарпані нерви. Такі короткі звертання до Бога, що супроводжували усе життя українського селянина, приносили йому моменти зосередження, спокою, благословення, молитовні хвилини належності своєї душі Богові.

Божим іменем в народі було прийнято благословляти того, хто вирушає в дорогу, примовляючи: *З Духом Святим ідіт, най вас Бог провадит* (Фр., т. 28, с. 77) або так, як у цьому уривку з твору Б. Лепкого: „[...] а в Миргороді в мене рідня та знайомі, хочеться провідати їх. — Так *нехай тебе Господь благословить*, — казав Кочубей і з поважною міною перехрестив його”³¹. Варіант загальновідомої приказки стверджує, що *Без Бога ані до порога, а з Богом — хоч за море* (Ном., № 7).

²⁹ Т. Файник, *Християнські ритуальні дії народного майстра при будівництві житла в українських Карпатах кінця XIX-початку XX століть*, „Народознавчі зошити” 2003, № 1-2, с. 127.

³⁰ *Ibidem*, с. 129.

³¹ Б. Лепкий, *Мазепа: трилогія. Мотря*, „Дзвін” 1991, № 2, с. 86.

Цікавий вислів, у якому знайшли свій відбиток традиційні уявлення про співдію між Богом і людиною, виявляємо поміж приказок і прислів'їв, опублікованих у журналі „Живая Старина” (1906): *Съ Божьимъ благословеньемъ, да съ своимъ умъ нѣмь*³². За словами о. Петра Герилюка-Купчинського, саме так мислить і чинить справжній християнин — чи вибираючись в дорогу, чи починаючи якусь працю, чи виконуючи якесь важке завдання, — завжди, навіть тоді, коли виконав все, що „залежало від моєї пильності, можливостей і здібностей, повинен зітхнути: *Господи, все зробив я, що було в моїй силі, а далі помагай мені своєю добротою*”³³.

Прагнення людей зміцнити свої слабкі сили „союзом з силами, сильнішими від людських”, силами, присутність яких кожна людина в той чи інший спосіб відчуває, постає в тяжкій боротьбі людей за збереження і поширення життя, що лежить в основі людських інстинктів. Почуття такого союзу, закладеного в містицизмі, на думку Вячеслава Липинського, дає людині „найбільше захоплення до акції енергійної, сталої, непохитної, з вірою, що союз з цими силами, сильнішими від сил людини, дасть їй в кінці кінців перемогу”³⁴. Як уважали в народі, *Хазяїна і Бог любить; Хто хліб пахає, того Бог кохає* (Ном., № 10090, 14012). Турбота віруючої людини про своє добро має розумні межі. Уповаючи на Господа, треба працювати, старатись, турбуватись у міру сил. У народномовленнєвій сфері побутувала така моральна пересторога: *Гр'їшно много трудиться, гр'їшно и ленишься*³⁵.

За словами пареміолога XIX століття Івана Снегирьова, спільне в людини з тваринами почуття самозбереження, „возвышенное нравственностью и освещенное вѣрою, внушает ему (человеку) заботливость и попечение о благосостоянии своемъ”³⁶. Цікавою з цього приводу є думка відомого українського етнопсихолога Володимира Яніва, який стверджує, що заспокоювання первісного інстинкту самозбереження веде до бажання володіння, до самовпевненості, віри у свої сили, бажання проявити їх і себе, до бажання тріумфу, до інстинкту самопіднесення³⁷. Дослідник вважає інстинкт самопіднесення основною рисою європейця, що є ядром його духовності.

У релігійному аспекті прагнення до самопіднесення може базуватися тільки на вірі у вартість одиниці, якій властива „свобідна воля”, тоді як у східній культурі інстинкт підпорядкування веде до примирення з волею згори, отже

³² *Пословицы, поговорки, крылатые слова, примѣты и повѣрья, собранные въ слободѣ Сагунахъ Острожского у. Г. Яковлева, „Живая Старина” 1906, с. 131.*

³³ П. Герилюк-Купчинський, *Вірю в Бога...*, с. 214.

³⁴ В. Липинський, *Релігія і церква в історії України*, Львів 1933, с. 28.

³⁵ *Пословицы, поговорки, крылатые слова, примѣты и повѣрья, собранные въ слободѣ Сагунахъ Острожского у. Г. Яковлева...*, с. 134.

³⁶ І. Снегиревъ, *Рускіе въ своихъ пословицахъ*, кн. 1, Москва 1831, с. 161.

³⁷ В. Янів, *Нариси до історії української етнопсихології*, Мюнхен 1953, с. 161.

до орієнтального фаталізму. Порівнюючи релігійність у цивілізаціях Сходу і Заходу, Володимир Янів приходиться до висновку: коли на Сході „розвинулася контемпліяція”, щоб шляхом участі у Божій „всемогутності й всемудрості” знайти собі ласку, то „в нас — акт, щоб власною працею добути собі індивідуальну заслугу”³⁸. У житті та розумінні європейця, акт, чинність, дія – це участь людини у творчості Бога. Отже, чин і тільки чин підносить людину до Творця. І навпаки, не тільки ми чином підносимося до Бога, але й Бог жадає від нас чину³⁹.

За народнорелігійним світоглядом, людина є „спільником” і навіть співробітником Бога в Його творчому ділі, в діянні того безмежного Духа, що вимагає активної співпраці з Ним. В українських традиційних уявленнях *Хто рано встає, тому Бог дає* (Ном., № 11307); *Роби, небоже, то й Бог ти допоможе;... то й Біг допоможе* (Ном., № 68, 69); *Поможи, Боже! — а ти не лілуйсь, небоже!* (Ном., № 9943); *Боже, поможи, а сам не лежи!* (Ном., № 70); *Помагай собі, Бог тобі допоможе; Працюй, а Бог ти допоможе* (Фр., т.27, с. 584); *Як хто жиє, так йому Бог і дає* (Ном., № 7180); *Береженого і Бог береже* (Ном., № 4297).

Український селянин, який живе за такими принципами, здатний відчувати справжню радість і вдячність, коли бачить плоди своєї праці. Про такі почуття, що сповнюють душу трудівника, можна дізнатися, до прикладу, зі сторінок повісті Уласа Самчука, який змальовує нелегке життя волинян наприкінці XIX–на початку XX століття. „Ти уявляєш собі всю розкіш і насолоду йти межею просторого, як море, лану і думати: *Ну, благословив мене Господь за мої труди*”⁴⁰. Прикметним є те, що українські учені-народознавці, зокрема, М. Костомаров, В. Янів, досліджуючи особливості психічної структури нації, витоки релігійності українського народу вбачали у прив’язаності до землі, бо „у природі відчуває українець... Божу присутність” і для нього „той ідеал добра та краси освячений наукою церкви й святістю релігії”⁴¹.

Треба зазначити, що пізнання засадничих життєвих орієнтирів етносу через студювання національного паремійного скарбу започатковано низкою оригінальних досліджень, основою для яких стали матеріали із першого збірника *Українські приказки, прислів'я і таке інше* (1864) Матвія Номиса, що його він упорядкував за тематичним принципом. Зокрема, спробу охарактеризувати деякі аспекти народнорелігійного світорозуміння здійснив Павло Іващенко у праці *Религиозный культ южно-русского народа в его пословицах* (1875). Автор акцентував увагу на такій особливості паремій: українські приказки та прислів'я, приписуючи Богові постійну турботу про людей і вважаючи Його непогрішимим, водночас висловлюють ідею потреби самодіяльності — звернення

³⁸ *Ibidem*, с. 161.

³⁹ С. Жижко, *Нація як спільнота*, Київ 2008, с. 60.

⁴⁰ У. Самчук, *Волинь. Куди тече річка...*, с. 60.

⁴¹ В. Янів, *Нариси до історії української етнопсихології...*, с. 211.

до власних фізичних сил. Йдеться про зміст цілої низки паремій із Номисового видання, як-от: *Не все до Бога: треба й до розуму свого* (№ 3373); *Не Боже карання — своє дуровання* (№ 7044); *Богу молись, а сам стережись* (№ 66); *На Бога надійся, а сам не плошай* (№ 63); *На Бога складайся, розуму ж тримайся* (№ 64); *Бога взивай, а руки прикладай* (№ 65); *На Бога пеняєш, а сам кульгаєш* (№ 87); *Богу молись, а до берегу гребись* (№ 160) тощо.

На думку дослідника, ці приповідки виражають раціональні погляди на життя, для сформулювання яких народ повинен був переконатися у шкоді фаталізму, спочатку шляхом вікового досвіду, усвідомити можливу перемогу людських сил над природою. У цьому Петро Івашенко вбачає значний крок на шляху прогресивного розвитку народної самосвідомості⁴².

З приводу двох інших приказок пареміолог викладає такі міркування:

Розумність вимоги самодіяльності від людини освячується тим, що навіть нерівний поділ матеріальних і духовних благ між людьми установлено Богом з тією метою, щоб викликати їх самих на самостійний і більш рівномірний поділ їх між собою — *Бог нерівно ділить: жде, щоб сами ділилися* (№ 81), — звичайно, в інтересах самих людей, бо для Бога: *Що вбогий, що багатий — у Бога все рівно* (№ 80)⁴³.

Не зайвим буде зауважити, що поняття рівності всіх людей перед Богом у народній свідомості сформувало догматичне християнське вчення. Так, у примітці до приказки *У Бога всі рівні* І. Франко вказує, що її „основа взята з Євангелія: всі люде — Божі діти” (Фр., т. 10, с. 87). Вчення про Бога має на меті допомогти людині позбутися залежності від природних явищ, стати вільною та самостійно творити своє майбутнє, але в пошані до Божої волі. Як вірили в народі, *Равен Бог, та нема щастя кожному* (Ном., № 1685); *Єдному Бог дасть сяк, а другому овав* (Ном., № 1697); *Єдному Бог дасть ситце, а другому решітце* (Ном., № 1690).

Повертаючись до розгляду, за висловом Петра Івашенка, „раціоналістичних поглядів на життя”, доречним буде навести коментар Володимира Плав'юка до записаної приповідки *Боже, поможи, а ти, небоже, не лежи*: „Сама побожність, — пояснює укладач збірника, — не вистачає до життя, треба працювати, щоб жити” (Пл., т. 1, с. 21). У цьому контексті варто додати, що саме рекомендація любити та працювати є центральною в християнському віровченні. „Як хтось не хоче працювати, нехай і не їсть” — цю цитату з Другого послання апостола Павла до солунян (3:10) у радянські часи було представлено для широкого загалу як геніальний вислів Леніна.

Слід наголосити на неабиякій психологічній вартості цього закарбованого в народній мудрості християнського принципу для збереження душевного

⁴² П. Івашенко, *Религиозный культ южно-русского народа в его пословицах*, Киев 1875, с. 78.

⁴³ *Ibidem*, с. 78.

здоров'я людини. Коли одного разу Зигмунда Фрейда попросили розповісти, що необхідно робити для того, щоб людина могла запобігти впливові темних сил, які виринають із глибин її психіки, засновник психоаналізу відповів: „Lieben und arbeiten”, тобто „любити та працювати”⁴⁴.

Незважаючи на те, що про працю як автентичну волю Божу не йдеться ні в заповідях Завіту, ні в наказах Декалогу, ані в євангельських повчаннях, у Біблії висловлено осуд лінивству, бо лінивий не має що їсти (Прип. 13:4), він ризикує умерти з голоду (21:25); ніщо більше від голоду не може спонукати його до праці (16:26)⁴⁵. Та думка, що без праці людина буде терпіти голод, вербалізована й у народних приповідках, як-от у „дотепній парафразі”, що записав І. Франко: *Боже, Боже! — А чого там небоже? — Їв бих, Боже. — Роби небоже! — Не хочу, Боже! — Терпи небоже!* (Фр., т. 28, с. 388) або її варіанті зі збірки М. Номиса: *Боже-Боже! — А чого небоже? — Їсти, Боже! — Роби, небоже!* (Ном., № 9944).

Вказуючи неробам на їхні помилки (2 Сол. 3:10), Святий Павло картає лінивство солунян: „Та проте чуємо, що деякі у вас живуть у ледарстві й не роблять нічого, тільки байдикують. Таким-то наказуємо Господом нашим Ісусом Христом спокійно працювати і споживати хліб, що самі заробили” (2 Сол. 3:11–12).

Бездіяльність як ознаку морального занепаду засуджено й у народній мудрості українців: *Дармо в Бога день крадеш*, — говорять лінивому, що їсть і спочиває в робочий день (Фр., т. 16, с. 512). Неробі з докором вказують на те, що в природі існує постійний рух і праця: *У Пана Бога нічо не дармує* (Фр., т. 16, с. 514). Із богомільного, але лінивого до роботи чоловіка кепкують: *Дармо Богу докучиєши*, мовляв, „даремно молишся, Бог тебе не вислухає” (Фр., т. 16, с. 512). Лінивий, якому докоряють, що не хоче робити або замало працює, віджартовується: *Я тому не винен, так міні Бог дав* (Фр., т. 10, с. 177). З нероби, що вдає побожного і хоче отримати усе готове, насміхаються так: *Він на то й ждав, аби му Бог дав* (Фр., т. 23, с. 99; Пл., т. 1, с. 119), його в народі характеризують як такого, що *Живе собі — ні втік, не піймав, а як Бог дав* (Ном., № 1482).

У старозавітніх текстах глузують із лінивих: „Двері обертаються на завісах, а лінивий на своїм ліжку” (Прип. 26:14). Подібний мотив простежують і в народних приповідках: — *Чень Господь дасть, що встанеш*. — *Чень Господь дасть, що не встану*. Так пародіюють безглузді відповіді нероби. І. Франко пояснює походження приказки із розмови запізнілого селянина зі сонним корчмарем: „Мошку, встань!” — „Ні, не встану”. — „Та встань бо!” — „Таки не встану”. — „Чень Господь дасть, що встанеш”. І Мошко знов відповідає

⁴⁴ В. Мессорі, *Гіпотези про Ісуса*, пер. о. Л. Гайдухівський, Львів 1998, с. 231.

⁴⁵ *Словник біблійного богослов'я*, під ред. Ксав'є Леон-Дюфура, пер. з 2-го франц. вид., Львів 1996, с. 628.

у свій спосіб, не тямлючи того, що у слові „чень” міститься надія і бажання, щоб так сталося” (Фр., т. 16, с. 437).

Біблійні книги ледаря називають „опоганеним каменем” або „купою гною” (Сир. 22:1), яку з огидою відкидають. Образ гною фігурує і в українській паремії, у значенні „лінивого, непорядного, ледачого чоловіка, якому в житті щастить”: *Гній лежить, а Бог долю держить*. Стилізація цієї приповідки містить натяк на легенду про те, як Христос, побачивши лінивого неробу, що лежав під грушею і чекав, коли йому грушка впаде сама в рот, судив йому роботящу та слухняну дівчину за жінку. Маємо також інші варіанти цього поширеного в народі вислову, як-от: *Лежень лежить, а йому Бог долю держить; Лега лежить, а Бог ледзі долю держить* (Фр., т. 24, с. 341; т. 28, с. 470).

Народний гумор знаходить своє вираження у приповідковому діалозі „Я думав, що тебе нема”. — „Є, ледачого Бог не візьме!” (Ном., № 11850). З лінивого чоловіка, якого женуть до праці, кепкують такою приказкою: *Ей, Господи, коби ті три деньки перебути, а четвертий перемучити*. Це слова засудженого на страту, якому дали три „ласкаві” дні (Фр., т. 16, с. 537). У паремійному жанрі, висміюють і засуджують, поряд із неробством, пияцтво як причина бідності. Серед стійких висловів є народна пародія молитви п'яниці, який бідує, все пропиваючи: *Господи Вічний, чим я в тебе грішний: чи я горілки не п'ю, чи я жінки не б'ю, чи я коршму минаю, чом я щастя не маю?* (Пл., т. 1, с. 79).

У приповідках висловлено також народний осуд марнотратству. Багато-му, але водночас недоброму, негосподарному чоловікові докоряють такими словами: *Дав ти Бог добро, та не вмієш сі в добрі шинувати* (Фр., т. 23, с. 15). А про того, хто заробляє на життя важкою працею, але швидко витрачає зароблене, так і кажуть: *Дай, Боже, тяжко заробити, а легко пустити* (Пл., т. 2, с. 124).

Зміст низки паремій засвідчує народне розуміння праці як закону людського існування, обов'язкового для кожної людини. *В Пана Бога дне не купуєм*, — значить, „мусимо використати той, який Він нам дає, мусимо працювати пильно” (Фр., т. 16, с. 537). За переконанням народу, треба *На хліб і сіль пам'ятати*, тобто дбати про щоденну поживу. Це, за висловом І. Франка, „найперше старанє кожного чоловіка” (Фр., т. 27, с. 263). У приказках виявлено також усвідомлення залежності достатку людини від її старань і вкладеної праці: *Як робим, так ся маєм* (Фр., т. 27, с. 26).

Маючи природну цінність, праця є засобом удосконалення людини, яка може існувати лише тоді, коли росте і розвивається. Що ж стосується розкриття суті та значення праці у Святому Письмі, то в його тексті майже не знайдено конкретних формулювань, однак у біблійних розповідях людина постійно працює і, як правило, це робота ремісника чи хлібороба⁴⁶. У славні,

⁴⁶ Словник біблійного богослов'я... с. 628.

що оспівує Бога-Творця, людина виходить рано „до свого діла й до своєї праці аж до вечора” (Пс. 104:23). Тема родючості землі та гідності праці наскрізно пронизує цілий Старий Завіт. Це вчення присутнє й у Євангеліях (Мт.; Як.), де Христос виставляє за критерій християнського життя обов'язок примножувати дари Бога, не залишатися в стані безплідної нерухомості⁴⁷.

Прикметним є те, що запрошення до невтомної діяльності, суворої в усіх напрямках та аспектах життя („покинь нехить до тяжкої праці й до хліборобства, що його Всевишній установив” (Сир. 7:15)), становить основу не тільки догматичного богослов'я, людської діяльності та праці, а й народної філософії самовиховання, відповідно до якої, *Поки смо живі, то робімо, а як помremo, то си відпичнемо*. „За життя чоловік ніколи не має такого відпочинку, щоб його ніщо не турбувало”, — пояснює приповідку І. Франко, вказуючи при цьому на наявність такого ж вислову в болгар (Фр., т. 23, с. 104).

Такий національний стереотип мислення та принцип життя зафіксували українські письменники. „Раділося лишень з того, — пише У. Самчук у романі *Марія* (1991), — що це, чоловіче, твоє і ти, чоловіче, можеш свobodно виконати Боже приказання: «В поті лица твого будеш їсти хліб твій!...». Чоловік, було, вставав разом зі сонцем. Вмивався росою, на ходу Богу молився [...]»⁴⁸. Цей старозавітний вислів („В поті лица твого їстимеш хліб твій” (Бут. 3:19)), у якому йдеться про поширення на працю наслідків гріха, увійшов у народномовну сферу. Тягар щоденної праці, у канонічному розумінні, є ціною, що її людина повинна заплатити за владу над творінням, якою її наділив Бог⁴⁹.

Будучи, поряд із народною творчістю, яскравим відображенням української духовності, художня література зафіксувала світорозуміння народу, згідно з яким праця становить собою незмінний закон людського життя: „Людина живе на те, щоб в «поті чола свого їсти хліб свій насущний». Так і Святе Письмо глаголе, так хоче сам Бог, так було, є і мусить бути”⁵⁰.

У народному осмисленні ставлення до праці пов'язане з уявленнями про Бога-Творця та вірою в те, що Він є найбільшим Паном, який керує світом і кожною людиною, що є Небесним Отцем, що Він може допомогти людині як Творець і хоче допомогти їй як Отець. *Хто дасть зуби, дасть і хліб до губи*, що значить: „Бог дбає про те, аби чоловік заробив собі на прожиток” (Фр., т. 23, с. 215). Варіант цієї приповідки *Дав Бог зуби, дасть і на зуби* І. Франко пояснює так: „Почуте потреби доводить чоловіка до придумання способів для її заспокоєння” (Фр., т. 10, с. 74). У складних обставинах життя це „почуття потреби” змушує людину знайти спосіб роздобути гроші, потрібні для її порятунку, що

⁴⁷ Ж.-М. Обер, *Моральне богослов'я...*, с. 267–268.

⁴⁸ У. Самчук, *Марія. Хроніка одного життя: роман, підгот. тексту та післямова С. Пінчука*, Київ 1991, с. 131.

⁴⁹ *Словник біблійного богослов'я...*, с. 629.

⁵⁰ У. Самчук, *Волинь. Куди тече річка...*, с. 55.

в нормальних умовах буває неможливим. *Дасть Бог людьом біду, то гроші будут; Дай Боже біди, а гроші будут*, — мовили в народі. „В біді чоловік мусить добути гроші, — коментує І. Франко, — хоч нераз і з такими жертвами, яких би не поніс у нормальних обставинах” (Фр., т. 10, с. 44; т. 16, с. 471).

З погляду віри, кожне отримане життєве завдання — це завдання від Бога, який не покидає людину напризволяще. Того, хто не наважується оженитися, боячись, що нічим буде прогодувати дітей, потішали словами: *Дасть Бог діти, дасть і на діти* (Фр., т. 16, с. 522). Покладаючи на нас обов'язки, Бог водночас дає нам засоби для того, щоб виконувати їх. Здійснюючи волю Богу, людина черпає сили, які створив Бог. *Той не голоден, хто в Бога годен*, що слід розуміти так: „тому Бог помагає, кому дав силу і добру здібність до праці” (Фр., т. 16, с. 407). Отже, у народному трактуванні, як і в церковному, наші руки, наші здібності належать не нам, а Богові.

У народній свідомості стійкими є уявлення про Боже провидіння, яке співпрацює зі світом. Тому людина просить у Бога не щось готове, а лише щоб дозволив їй здобути та зробити це самій: *Не дай Боже, але позволь Боже!* Цими словами „поправляють” того, хто говорить „дай то Боже”, тобто „не потребує мені Пан Біг давати готового, а коби тільки дозволив, то я й сам собі зроблю” (Фр., т. 16, с. 524; т. 10, с. 83).

Представлена у статті спроба висвітлення народного богослов'я людської діяльності та праці не претендує на вичерпність. Ця тема потребує подальших ґрунтовних етнографічних і етнолінгвістичних досліджень. Смісловне наповнення паремійного матеріалу, описаного в цій розвідці, відображає специфіку мислення віруючої людини, її потребу відчувати зв'язок із Богом, Його допомогу та підтримку в усьому. Запропоновані для розгляду приповідки належать до вербальної форми народної побожності, виражають традиційні народні погляди й уявлення, що ґрунтуються на вірі в залежність життя людини та результатів її праці від волі Творця, готовність віддатися під опіку та захист Всевишнього.

Працьовитість, як важлива риса українського національного характеру, органічно пов'язана з народнохристиянськими уявленнями про Бога, за якими, Він співпрацює з кожним ділом людини, з кожним її словом, думкою та бажанням. Основою сформованої в народній свідомості своєрідної концепції „власності та обов'язку” є релігійні переконання, суть яких лаконічно та вичерпно можна передати словами Мирослава Любачівського: „Без Божої співпраці ми не могли б ні кроку зробити, ні одного слова вимовити, ні одної гадки чи бажання повзяти”⁵¹. Підсумовуючи аналіз приказок і прислів'їв, можна стверджувати, що в народнорелігійній світоглядній традиції (так само, як і в християнській культурній традиції загалом) раціональна діяльність становить мету та норму всього земного життя людини, економічна діяльність входить у план Божий, уважається позитивно вартісною.

⁵¹ М. Любачівський, *Вірую в єдиного Бога: проповіді і розважання*, Львів 1991, с. 43.